

איגוד מבחר מאמרים במדעי היהדות

כרך א המקרא ועולמו ספרות חז"ל ומשפט עברי ומחשבת ישראל

בעריכת
ברוך יעקב שורץ
אברהם מלמד ואהרן שמש

מזכירת המערכת
רונאלה מרדלר

האיגוד העולמי למדעי היהדות
ירושלים תשס"ח

מניין בני ישראל הבאים מצרימה: מסורת ונוסח

איתמר כסלו

בספר בראשית (מו 8–27) באה רשימה גנאולוגית המפרטת את בני משפחת יעקב ומסודרת בפסקות לפי ארבע נשותיו: לאה (פס' 8–15), זלפה שפחתה (פס' 16–18), רחל (פס' 19–22) ובלהה שפחתה (פס' 23–25). בסוף כל פסקה מובא סיכום של מספר הצאצאים שנמנו בה ובסוף הרשימה באים סיכומים כלליים (פס' 26, 27). בהקשרה הנוכחי הרשימה, שהיא חלק מן הסיפור הכוהני בתורה, מוסרת את שמותיהם של צאצאי יעקב בזמן הירידה למצרים, כפי שמעידים הכותרת: 'ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה' (פס' 8) והסיכומים: 'כל הנפש הבאה ליעקב מצרימה' (פס' 26), 'כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה' (פס' 27).

א

חוקרים רבים ראו שבמקורה לא הייתה הרשימה קשורה לירידה למצרים דווקא, ורק כשהובאה להקשרה הנוכחי הותאמה אליו.¹ ראייה לכך אפשר למצוא במניין צאצאי לאה, אשר לפי הנאמר הם שלושים ושלושה (פס' 15), אך מספירת הפרטים בפס' 8–15 עולה שלא נמנו אלא שלושים ושניים. מכאן הסיקו רבים כי בתחילה נכללו ער ואונן במניין, ואילו דינה לא נזכרה ברשימה, וכך הגיע המניין לשלושים ושלושה. ער ואונן אמנם נזכרים ברשימה, אך נגרעו מן המניין בהקשרו הנוכחי משום שמתו ולא ירדו למצרים, כפי שהוסבר: 'ובני יהודה ער ואונן ושלה ופרץ זרחה וימת ער ואונן בארץ כנען' (פס' 12). הסיפור על מותם של ער ואונן בבראשית לח (פס' 7, 10) לפני הירידה למצרים (או המסורת על כך)² הביא לגריעתם מן המניין, ונראה שגם הזכרתה

1 למשל: A. Dillmann, *Genesis* (KeH), Leipzig 1892⁶, p. 435–436; J. Skinner, *Genesis* (ICC), Edinburgh 1910, p. 493. שאלה היא אם גם במקורה הייתה הרשימה חלק מסיפור או שעמדה בפני עצמה ושימשה מקור למחברים הכוהניים.

2 אפשר כי גריעת ער ואונן מן הרשימה נעשתה מתוך היכרות עם הסיפור בבר' לח, שאיננו כוהני, אך אפשר גם כי לא הייתה היכרות עם הסיפור בבר' לח, אלא עם מסורת על מותם של ער ואונן. התלבטות דומה קיימת אף באשר להוספת שמה של דינה (פס' טו). על השאלה אם המקור הכוהני הכיר את המקורות הקודמים לו ראו B.J. Schwartz, 'The Priestly Account of the Theophany and Lawgiving at Sinai', M.V. Fox, V.A. Hurowitz, A. Hurvitz, M.L. Klein, B.J. Schwartz and N. Shupak (eds.), *Texts, Temples and Traditions, A Tribute to M. Haran*, Winona Lake 1996, pp. 120–130.

של דינה הושפעה מן הסיפורים עליה (או מן המסורת עליה): לידתה (בר' ל 21)³ וקורותיה בשכם (בר' לד). מניסוחו של הכתוב אפשר לחוש שההזכרה של דינה אינה מקורית: 'אלה בני לאה אשר ילדה ליעקב בפדן ארם ואת דינה בתו כל נפש בניו ובנותיו שלשים ושלוש' (בר' מו 15). מעמדן התחבירי של המילים 'ואת לאה בתו' אינו מחוור, והן מפרידות בין מילות הסיכום 'אלה בני לאה אשר ילדה ליעקב בפדן ארם' ובין המניין 'כל נפש ... שלשים ושלש'.⁴ הזכרת דינה במשפט הסיכום באופן צורם הקוטע את הרצף מעידה כי היא נוספה רק בדיעבד. הוספה זו פתרה באופן חלקי בלבד את הגירעון שנוצר מהחסרת ער ואונן, ובעיית הצאצא החסר נותרה ללא פתרון.⁵ ואולם בעיה זו מאפשרת להכיר כי הרשימה לא נכתבה במקורה להקשרה הנוכחי, אך הותאמה אליו. שילובה בהקשר זה הוביל לשינויים נוספים שנעשו בה בכמה שלבים, ועל מקצתם אפשר לעמוד מתוך עיון בעדי הנוסח השונים.

ב

בטקסט של נוסח המסורה משתקפת מסורת אחידה ויציבה, ולפיה גודלה של משפחת יעקב בזמן הירידה למצרים היה שבעים נפש. מסורת זו באה בבר' מו 27, בשמ' א 5 ובדב' י 22. ברשימה בבר' מו 8–27 אף פורטו שמוותיהם של כל שבעים בני המשפחה. ואולם המסורת המשתקפת בתרגום השבעים אינה אחידה כמו זו המשתקפת בנוסח המסורה. בבר' מו 27 ובשמ' א 5 נמסר שבמשפחת יעקב היו שבעים וחמש נפשות,⁶ ואילו באשר לדב' י 22 מתגלים הבדלים בין כתבי היד של תרגום השבעים. בשניים מהחשובים שבהם, כתב יד וטיקאנוס וכתב יד סינאיטיקוס, משתקף הנוסח 'שבעים', ואילו בכתב היד החשוב השלישי, כתב יד אלכסנדרינוס, משתקף הנוסח 'שבעים וחמש'.⁷ פילון האלכסנדרוני בחיבורו 'על הגירת אברהם' וכן אב הכנסייה הירונימוס, בחיבורו 'שאלות עבריות על ספר בראשית', מציינים כי בתרגום השבעים בנוסח שלפניהם לדב' י 22 נמסר 'שבעים'. פילון ביאר את הסתירה בין בר' מו 27 ושמ' א 5 ובין דב' י

- 3 ייתכן כי גם ציון לידת דינה בבר' ל 21 הוא מאוחר; ראו סקינר (לעיל הערה 1), עמ' 389.
- 4 גם המילים 'בניו ובנותיו' נוספו לכתוב ככל הנראה עם הזכרת דינה. הדבר ניכר מהשוואת משפט הסיכום של פסקת בני לאה בפס' 15 למשפטי הסיכום של פסקאות בני רחל (פס' 22) ובני בלהה (פס' 25) ולמשפטי הסיכום הכלליים (פס' 26, 27) החסרים הערה כגון זו. ראו סקינר (לעיל הערה 1), עמ' 494.
- 5 בעיה זו העסיקה את הפרשנים בתקופה העתיקה ובתקופה החדשה כאחד, וחלקם קשרוה אף לסתירה בין המניין בפס' 26 ובין המניין בפס' 27. ראו למשל בראשית רבה צד (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1180–1182); סקינר (לעיל הערה 1), עמ' 493–494; א' אהוביה, 'כל הנפש הבאה מצרימה', בית מקרא, יב (תשכ"ז), עמ' 119–122; מ' צפור, על מסירה ומסורת, תל אביב 2001, עמ' 73–75.
- 6 בשאלה אם לשחזר את המצע העברי של תרגום השבעים בבר' מו 27 ובשמ' א 5 'שבעים וחמש' או 'חמש ושבעים' אודן בנספח.
- 7 על עדויות הנוסח לתרגום השבעים לדב' י, 22 ראו J.W. Wevers (ed.), *Deuteronomium* (Septuaginta), Göttingen 1977, p. 162.

22 בנוסח תרגום השבעים בדרך האלגוריה,⁸ ואילו הירונימוס ניצל גרסה זו בדב' י 22 להוכחת עדיפותו של הנוסח העברי בעניין גודלה של משפחת יעקב. הוא טען שהואיל ובתרגום השבעים ישנן מסורות חלוקות, העדות של עד נוסח זה אינה אמינה דיה ואינה שקולה לעדותו המוצקה של הנוסח העברי.⁹

נראה כי יש לקבל את עדויות כתבי היד של תרגום השבעים וטיקאנוס וסינאיטיקוס ואת עדויותיהם של פילון והירונימוס ולהכריע שהגרסה המקורית בתרגום השבעים לדב' י 22 היא 'שבעים', משום שמתקבל על הדעת כי הגרסה בכתב יד אלכסנדרינוס אינה אלא התאמה פנים-יוונית למקומות האחרים בתרגום השבעים המשקפים את המסורת על שבעים וחמש נפש. התאמת נוסח תרגום השבעים ניוונה כפי הנראה גם מן העדות המופיעה בחיבור מעשי השליחים ז 14, שאביא בנספח. העדויות באשר לנוסח הכתוב בדב' י 22 – הן של נוסח המסורה הן של תרגום השבעים בנוסחו המקורי – מכוונות אפוא, ואפשר להסיק כי הנוסח העברי המקורי שם הוא 'שבעים',¹⁰ אך באשר לגודלה של משפחת יעקב בזמן הירידה למצרים בבר' 27 ובשמ' א 5, עדותם של שני עדי הנוסח אינה שווה, ויש לברר מהו הנוסח המקורי.

ההבדל בין שני עדי הנוסח לרשימה בבר' 27 – נוסח המסורה ותרגום השבעים – באשר לגודלה של משפחת יעקב אינו מתמצה במספר הכולל של הנמנים, אלא נוגע גם לפרטים בפסקה המפרטת את צאצאי יוסף (פס' 20). בנוסח המסורה לא נזכרו צאצאים ליוסף פרט לבניו מנשה ואפרים, ואילו בתרגום השבעים נזכרים חמישה צאצאים נוספים: למנשה בן ונכד ולאפרים שני בנים ונכד.

וזה נוסח תרגום השבעים לפסקת צאצאי יוסף בבר' 27: ¹¹

ἐγένοντο δὲ υἱοὶ Ἰωσήφ ἐν γῆ Αἰγύπτῳ οὓς ἔτεκεν αὐτῷ Ἀσεννὲθ θυγάτηρ Πετεφρῆ ἱερέως Ἡλίου πόλεως τὸν Μανασσὴ καὶ τὸν Ἐφράϊμ. ἐγένοντο δὲ υἱοὶ Μανασσὴ οὓς ἔτεκεν αὐτῷ ἡ παλλακὴ ἡ Σύρα τὸν Μαχίρ. Μαχίρ δὲ ἐγέννησεν τὸν Γαλαάδ. υἱοὶ δὲ Ἐφράϊμ ἀδελφοῦ Μανασσὴ Σουθάλααμ καὶ Τάαμ. υἱοὶ δὲ Σουθάλααμ Ἐδέμ.

8 Philo, *De Migratione Abrahami*, 199–201 (Loeb ed., IV p. 248)

9 C.T.R. Hayward, *Saint Jerome's Hebrew Questions on Genesis*, Oxford 1995, p. 80

10 D. Barthélemy, 'Les Tiquen Sopherim et la Critique Textuelle de l'Ancien Testament', *SVT*, 9 (1963), 107 p. (= idem, *Études d'Histoire du Texte de l'Ancien Testament*, Göttingen 1978, p. 107) והשוו

ל- W.H.C. Propp, *Exodus 1–18* (AB), New York 1998, p. 122 עמ' 66.

11 J.W. Wevers (ed.), *Genesis* (Septuaginta), Göttingen: גטינגן; ישנם אף הבדלים קלים בעדויותיהם של נוסח המסורה ותרגום השבעים באשר 1974 ושם חילופי נוסח. לשם אף הבדלים קלים בעדויותיהם של נוסח המסורה ותרגום השבעים באשר לכתוב המשותף לשניהם (פס' 20), המוסר את שמותיהם של בניו הישירים של יוסף.

אציג שחזור משוער של המצע העברי לקטע זה. השחזור לעברית מקראית מבוסס על מקבילות מן הפרק וממקורות נוספים:¹²

ויולדו בנים¹³ ליוסף בארץ מצרים אשר ילדה לו אסנת בת פוטיפרע כהן און את מנשה ואת אפרים. ויולדו בנים למנשה אשר ילדה לו פילגשו הארמיה את מכיר ומכיר הוליד את גלעד. בני אפרים אחי מנשה שותלח ותחם ובני שותלח עדן.¹⁴

השאלה היא, אפוא, מהי המסורת המקורית בבר' מו ובשמ' א 5. האם תחילה נמנו רק שבעים נפש ברשימה שבבר' מו, ובשלב מאוחר יותר נוספו לרשימה עוד חמישה שמות, או שמא ברשימה היו 75 שמות מלכתחילה ונגרעו ממנה חמישה? כדי לטעון כי גרסתו של נוסח המסורה עדיפה וכי ברשימה בבר' מו היו מתחילה רק 70 שמות יש להסביר מדוע נוספו חמישה שמות למצע העברי של תרגום השבעים ומה מקורם. ואילו הטוען כי גרסתו של תרגום השבעים מקורית, ומתחילה היו ברשימה כל 75 השמות יצטרך להסביר מדוע נמחקו חמשת שמות צאצאיהם של מנשה ואפרים מן הטקסט המונח ביסוד נוסח המסורה. הדעה המקובלת אמנם היא כי יש להעדיף את עדותו של נוסח המסורה,¹⁵ אך נראה כי דווקא הנוסח המשתקף בתרגום השבעים הוא המקורי. חמשת השמות המופיעים בתרגום השבעים כשמות צאצאי מנשה ואפרים בבר' מו מוכרים מרשימת המשפחות בבמ' כו, המובאת במסגרת מפקד בני ישראל בערבות מואב (פס' 29, 35–36). כמה חוקרים טענו כי מקורם של חמשת השמות הנזכרים ביתרה בתרגום השבעים לבר' מו הוא ברשימת משפחות זו. לפי שיטה זו המניע להוספת חמשת השמות הוא הרצון שאף לאפרים ולמנשה תהיה גנאולוגיה עצמאית ברשימת היורדים למצרים. הטענה היא כי מנשה

12 גם צפור שחזר באופן דומה, ראו צפור (לעיל הערה 5), עמ' 61 והשוו ל' J.W. Wevers, *Notes on the Greek Text of Genesis*, Atlanta, Georgia 1993, p. 782

13 בנוסח המסורה בלשון יחיד: 'ויולד' וללא 'בנים'.

14 קשה לדעת בוודאות מה היה נוסח המצע העברי שעמד לפני המתרגם ובייחוד בתעתיקי השמות. בבמ' כו 35–36 באים שמות מקבילים לשמות של צאצאי אפרים ביתרה בתרגום השבעים לבר' מו. בנוסח המסורה: שותלח, תחן וערן; בנוסח השומרוני: שותלח, תחם ועדן; בתרגום השבעים: Σουτάλα, Τάναχ, Ἐδέν (וראו חילופי נוסחאות אצל 315 p. [J.W. Wevers [ed.], *Numeri [Septuaginta]*, Göttingen 1982, p. 315]. מתקבל על הדעת ששם בנו הראשון של אפרים נמסר כ'שותלח' משום שכל עדי הנוסח העבריים מעידים על כך ואף דה"א ז 20. אשר לשני השמות האחרים, החילופין אף בין עדי הנוסח העבריים מקשים על הכרעה. וראו את השחזור של צפור (לעיל הערה 5), עמ' 61. בכר, שלפי במ' כו 35 בנוסח המסורה ובנוסח השומרוני (אך לא בתרגום השבעים) הוא בנו של אפרים אמור ככל הנראה להיות בין בני בנימין (השוו בר' מו 21) והשתרבו שם בטעות לרשימת בני אפרים. השוו G.B. Gray, *Numbers (ICC)*, Edinburgh 1903, pp. 392–393; J. Milgrom, *Numbers (JPS)*, Philadelphia 1990, p. 225

15 למשל: דילמן (לעיל הערה 1), עמ' 437; S.R. Driver, *Genesis (WC)*, London 1904, p. 368; H. Gunkel, *Genesis*, Macon, Georgia 1997 (trans. M.E. Biddle from the 1910's ed.), p. 468; סקינר (לעיל הערה 1), עמ' 494; פרופ (לעיל הערה 10), עמ' 121–122; צפור (לעיל הערה 5), עמ' 65.

ואפרים, אשר זכו להיחשב כבניו של יעקב ועל שמם קרויים שניים מן השבטים, ראויים גם הם לגנאולוגיה עצמאית בבר' מו כשאר הבנים, ולפיכך נזכרו גם צאצאיהם. אפשרות נוספת היא שהוספת שמותיהם של צאצאי מנשה ואפרים נבעה מן הרצון לכלול ברשימה בבר' מו את כל ראשי המשפחות הנזכרים בבמ' כו.¹⁶

ברם אין לקבל טענה זו. ציון צאצאיהם של מנשה ואפרים בתרגום השבעים לבר' מו יוצר בעיה כרונולוגית קשה. לפי הסיפור בספר בראשית לא ייתכן שלמנשה ולאפרים היו צאצאים בזמן הירידה למצרים. יוסף נשא את אסנת לאחר התמנותו לתפקידו בבית פרעה, כפי שנאמר: 'ויקרא פרעה שם יוסף צפנת פענח ויתן לו את אסנת בת פוטיפרע כהן אן לאשה ויצא יוסף על ארץ מצרים' (בר' מא 45). מיד לאחר מכן החלו שבע שני השָׁבַע (על פי בר' מא 32), ונאמר שבני יוסף נולדו לפני תחילת שנות הרעב: 'וליוסף ילד שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב' (שם 50). יוסף שכנע את בני משפחתו לרדת למצרים באמרו: 'כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר' (בר' מה 6). כלומר יעקב ומשפחתו הגיעו למצרים אחרי שעברו שבע שנות שבע ושתי שנות רעב בלבד. נמצא כי בני יוסף לא היו אפילו בני תשע כאשר הגיעה משפחת יעקב למצרים, וממילא לא ייתכן שבשעת הירידה מצרימה היו להם בנים, ובוודאי לא נכדים. אם כן היתרה בתרגום השבעים, שלפיה למנשה ולאפרים היו נכדים בזמן הירידה למצרים, אינה עולה בקנה אחד עם הקשרה הסיפורי בספר בראשית.¹⁷ האם סביר שמוסיף ייצור בעיה כרונולוגית רק כדי להשלים את רשימת צאצאי יעקב על פי הרשימה בבמ' כו? לעומת זאת, ההנחה שהרשימה במקורה כללה את צאצאי מנשה ואפרים וההשערה כי היא לא נתחברה להקשרה הנוכחי יכולות להסביר את חוסר ההתאמה הכרונולוגי. הבעיה הכרונולוגית נוצרה רק כאשר שולבה הרשימה בסיפור הירידה למצרים או כאשר צורף הסיפור הכוהני לשאר מקורות התורה. ייתכן שבשעת שילוב הרשימה כולה לא חש המשלב בחוסר ההתאמה של חלק מן הפרטים להקשר הכללי, ואין לצפות ממנו שישים לב לכל הקשיים הנוצרים עם הוספת רשימה גנאולוגית שלמה להקשר חדש. לעומת זאת, האפשרות שרק הגנאולוגיה של מנשה ואפרים נוספה ושהמוסיף לא היה מודע לקושי הכרונולוגי שיוצרת התוספת כולה סבירה פחות. דרוש מניע חזק מאוד כדי לתחוב תוספת היוצרת חוסר התאמה כרונולוגי כה בולט, וספק אם השלמת הרשימה היא מניע כזה.

ההצעה שמקור השמות המופיעים ביתרה בתרגום השבעים לבר' מו הוא ברשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו, ראוי שתיבחן אף היא ביסודיות. אמנם צדקן החוקרים שראו את הקשר

16 ראו דרייבר (לעיל הערה 15), עמ' 368; פרופ (לעיל הערה 10), עמ' 121–122. בבמ' כו נזכרים צאצאים נוספים למנשה: בני גלעד, צלפחד ובנותיו (פס' 30–33). אם המניע להוספת צאצאים לאפרים ולמנשה בבראשית מו הוא השלמת הרשימה, הרי היה ראוי להוסיף אף את צאצאי גלעד, לפחות את ראשי המשפחות, כהשלמה לרשימה בבר' מו.

17 על כך העיר כבר הירונימוס. הוא ניצל בעיה זו להוכחת מהימנותו של נוסח המסורה. ראו הירונימוס (לעיל הערה 9), עמ' 80.

איתמר כסלו

הספרותי שבין היתרה בתרגום השבעים לבר' מו ובין במ' כו. התלות הספרותית בין שני הטקסטים מתבררת לא רק מן הוזהות של חמשת השמות, אלא אף מן ההופעה של המשפט 'ומכיר הוליד את גלעד' בשני הטקסטים (ביתרה בתרגום השבעים בבר' מו ובכמ' כו 29). ואולם כדי לקיים את ההנחה שהמצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו הוא משני ותלוי בכמ' כו נדרשת הנחה נוספת, שכן ביתרה מופיע מידע נוסף על חמשת השמות של צאצאי מנשה ואפרים. ביתרה נזכרת גם פילגשו הארמייה של מנשה, והיא אינה מופיעה ברשימת המשפחות בכמ' כו. נמצא אפוא כי על פי הטענה שהיתרה בתרגום השבעים לבר' מו היא משנית, הרשימה בכמ' כו משמשת מקור לחלק מן המידע שביתרה, אך לא לכולו, ויש לומר כי היתרה בתרגום השבעים נשענת גם על מקור נוסף שסיפר על פילגשו הארמייה של מנשה.

ראוי לציין כי פילגשו ארמייה זו נזכרת ברשימת היחש של מנשה בדה"א ז, בפס' 14 המשובש: 'בְּנֵי מְנַשֶׁה אֲשֶׁר יָלְדָה פִּילְגֶשׁוּ הָאֲרַמִּיָּה יָלְדָה אֶת מְכִיר אֲבִי גִלְעָד'. הכתוב משובש, כפי שנפלו שיבושים אף בכתובים נוספים ברשימת בני מנשה בדה"א ז 14–19.¹⁸ מכל מקום משתקפת כאן הידיעה על אודות פילגשו הארמייה של מנשה. לא אנסה לשחזר כאן את צורתו המקורית של הכתוב, אך נראה שהמילים 'פילגשו הארמייה' ממשיכות את הביטוי 'אשר ילדה' ולא כפי שמעידים הניקוד והטעמים.¹⁹ הואיל והניסוח דומה מאוד לניסוח המצע העברי המשוער של היתרה בבר' מו, יש להניח כי מדובר בתלות ספרותית. וילהלם רודולף העיר בקצרה שהידיעה בדברי הימים היא המקור לפרט זה ביתרה שבתרגום השבעים לבר' מו.²⁰ ואולם רודולף לא הביא כל ראיה לדבריו ודומה כי מעיון בכתובים גופם יש להסיק את המסקנה ההפוכה. מבנה הקטע על אודות מנשה ומשפחתו ביתרה בתרגום השבעים לבר' מו וניסוחו דומים לחלקו הראשון של הכתוב על אודות יוסף ומשפחתו בבר' מו 20 ובמיוחד לפי עדותו של תרגום השבעים. אציג במקביל שחזור משוער למצע העברי של נוסח תרגום השבעים לכתוב על יוסף ומשפחתו ולכתוב על מנשה ומשפחתו:

ויולדו בנים ליוסף	ויולדו בנים למנשה
בארץ מצרים	
אשר ילדה לו אסנת בת פוטיפרע כהן און	אשר ילדה לו פילגשו הארמייה
את מנשה ואת אפרים	את מכיר

המבנה והניסוח של הידיעה על אודות הפילגשו הארמייה של מנשה והתאמתה לכתוב על יוסף ומשפחתו מעידים כי מקורה של הידיעה הוא בבר' מו, ומשם היא עברה לדברי הימים. לא מתקבל על הדעת שהכתוב בדה"א ז 14 התנסח אך במקרה באופן דומה לכתוב על יוסף

S. Japhet, *I&II Chronicles* (OTL), London 1993, p. 174; G.N. Knoppers, *I Chronicles 1–9* (AB), New York 2004, pp. 454–455

BHS; W. Rudolph, *Chronikbücher* (HAT), Tübingen 1953, p. 68. ראו: 19

רודולף, שם, עמ' 68. 20

ומשפחתו ושהיתרה בתרגום השבעים נשענת על הכתוב בספר דברי הימים. כלומר לא מסתבר שהדמיון בין שני חלקי הכתוב הסמוכים במצע העברי המשוער של תרגום השבעים לבראשית מו נובע ממקורות גרדא. סביר להניח כי שני חלקי הכתוב נתנסחו כך במכוון. לפיכך יש לומר כי ההערה בדה"א ז 14 על הפילגש הארמייה של מנשה מבוססת על המצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו.²¹ אם אכן כך, הרי זו ראייה לעתיקותו היחסית של המצע העברי של היתרה בבר' מו.

מאחר שהוסק כי המקור לידיעה על אודות הפילגש, אשר אינה נזכרת בבמ' כו, אינו הכתוב בדה"א ז 14, כדי לטעון כי המצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו תלוי בבמ' כו, יש להניח גם שלמוסיף זה, בהעירו על הפילגש הארמייה, הייתה גישה למקור נוסף אשר אינו בידינו. ההנחה בדבר שני מקורות, שאחד מהם אינו בידינו, אמנם אינה בלתי אפשרית, אך היא סבירה פחות מן ההנחה שהגרסה המשתקפת ביתרה שבתרגום השבעים לבר' מו היא גרסה מקורית. יתר על כן, הסיבה שהוצעה להוספת צאצאים למנשה ולאפרים בבר' מו אינה יכולה להסביר את הוספת המידע על אודות הפילגש הארמייה. אם המניע להוספת צאצאיהם של מנשה ואפרים בבר' מו הוא השלמת הרשימה, לא ברור מדוע ציין המוסיף גם את הפילגש הארמייה. לפי הנחה זו יש לשער שלמחבר היתרה היה מניע נוסף או שמדובר במוסיף אחר, אך השערה כזו הופכת את התהליך למורכב יותר ומקטינה את הסבירות שהוא אכן התרחש.

השיקולים בהצטרפותם מובילים להעדפת המסקנה כי המצע העברי המשתקף ביתרה שבתרגום השבעים לבר' מו הוא מקורי וכי העדרו מנוסח המסורה משקף שלב משני. המניע שהוצע להוספת השמות של חמשת צאצאי יוסף לרשימה בבר' מו אינו מספק, ואף לא נמצא במקרא מקור לחמשת השמות הללו. הקרבה בין היתרה בתרגום השבעים לבר' מו ובין רשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו אמנם מלמדת על קשר ספרותי. ואולם יש קושי להסביר קשר זה באמצעות ההנחה שהמצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו מבוסס על רשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו, משום שהרשימה בבמ' כו אינה יכולה להיות המקור לכל המידע שביתרה, ונדרשת הנחה מורכבת הכוללת מקור נוסף שאינו בידינו ומניע נוסף שאינו נהיר. ההנחה בדבר שני מקורות ושני מניעים להוספת היתרה סבירה פחות מן ההנחה ההפוכה, שפירוט משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו מבוסס על הרשימה המקורית שבבר' מו, שכללה גם את צאצאי מנשה ואפרים.

ההנחה כי המצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו מקורי עולה בקנה אחד גם עם הזיקה הכללית בין שתי הרשימות – בבר' מו ובבמ' כו. אין להתמקד ביתרה שבתרגום השבעים לבר' מו וברשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו לבדן. הקרבה בין שתי הרשימות בכללן גדולה מאוד, וכאמור ישנה חפיפה כמעט מלאה בין שמות צאצאי יעקב וסידורם בבר' מו 8–27 ובין שמות המשפחות וסידורן ברשימה בבמ' כו כולה.²² קרבה ודמיון אלו מלמדים על קשר

21 כך קבע גם קנופרס בלי להביא ראייה לדבריו (קנופרס [לעיל הערה 18], עמ' 461).

22 את רוב ההבדלים בין הרשימות יש לייחס לשיבושים בתהליך המסירה. ראו למשל E.A. Speiser, *Genesis*

(AB), New York 1964, p. 347; P.J. Budd, *Numbers* (WBC), Waco 1984, p. 288

ספרותי בין שתי הרשימות בכללן. לפיכך מסתבר שהקשר הספרותי הקיים בין שתי הרשימות הוא הקשר הספרותי הקיים אף בין המצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו ובין רשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו. כלומר הקשר הספרותי הקיים בין שתי הרשימות בכללן תומך באפשרות שהמצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו, המגלה אף הוא קשר ספרותי דומה לבמ' כו, מקורי הוא.

יתר על כן, הטענה כי רשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו מבוססת על המצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו מתאימה לאופי הזיקה שבין שתי הרשימות. במסגרת זו יקשה לעמוד במפורט על מכלול הטיעונים והשיקולים המובילים למסקנה זו, אך אצביע בקצרה על מקצתם. כמה חוקרים אמנם סברו כי הרשימה הגנאולוגית בבר' מו מבוססת כולה על רשימת המשפחות בבמ' כו,²³ אולם בחינה של שני הטקסטים מעלה תמונה הפוכה. רשימת המשפחות בבמ' כו בנויה כרשימה גנאולוגית, ומשובצות בה הערות המסגירות את מוצאה. הערות כגון 'ויהיו בני פריץ' (פס' 21) או 'ויהיו בני בלע ארד ונעמן' (פס' 40) ועוד (פס' 19, 28, 29, 30, 33, 36, 45), אינן מתאימות לרשימת משפחות, והן מעידות כי מוצאה של הרשימה בבמ' כו הוא ברשימה גנאולוגית. יתרה מכך, גם מקומן של הערות אחרות אינו מובן במסגרת של רשימת משפחות, כגון 'וימת ער ואונן בארץ כנען' (פס' 19) או 'ושם בת אשר שרח' (פס' 46),²⁴ אך אם נניח כי רשימת המשפחות בבמ' כו מבוססת על הרשימה בבר' מו, יקל להבין כי הערות אלו הועתקו, אולי מחוסר תשומת לב, עם שאר פרטי הרשימה מן המקור בבר' מו.²⁵ נמצא כי רשימת המשפחות בבמ' כו מבוססת על רשימת היורדים למצרים בבר' מו,²⁶ ומתקבל על הדעת שכמו

- 23 למשל: A. Kuenen, *An Historico-Critical Inquiry into the Origin and Composition of the Hexateuch*; J. Wellhausen, *Die Composition des Hexateuchs und der* (בעקבות קייזר); London 1886, p. 68 *historischen Bücher des Alten Testaments*³, Berlin 1899, p. 185; M. Noth, *Numbers* (OTL), London 1968 (trans. J.D. Martin from the 1966's ed.), p. 203 (לעיל הערה 22), עמ' 347.
- 24 הזכרת שרח בת אשר בבמ' כו בתיאור המפקד בערבות מואב, שנערך 40 שנה לאחר יציאת מצרים, עוררה את תמיהתם של חז"ל ושל הפרשנים בימי הביניים והובילה למסקנה ששרח חיה שנים רבות. ישנם גם מדרשים שלפיהם האריכה שרח ימים אף לאחר הכניסה לארץ (ראו למשל רש"י לכתוב, וכן מ' כשר, תורה שלמה, מג, ירושלים תשנ"ב, עמ' 49–50 ושם הפניות). מכל מקום הציון של שרח כאדם פרטי ברשימת המשפחות בבמ' כו הוא בגדר חריג.
- 25 נות אמנם טען שכל ההערות הללו משניות ושהרשימה במקורה כללה רק שמות משפחות (נות [לעיל הערה 23], עמ' 205–208), ואכן מקצת ההערות אינן נמצאות בנוסח השומרוני או בתרגום השבעים (המילים 'ויהיו בני בלע ארד ונעמן' בפס' 40 חסרות בנוסח השומרוני; המילים 'לבני בריעה' בפס' 45 חסרות בנוסח השומרוני ובתרגום השבעים), אך במרבית המקרים אין לדבריו בסיס טקסטואלי, ולפיכך אין לקבלם באופן גורף, ואפשר שעדויותיהם של תרגום השבעים והנוסח השומרוני אינן אלא השמטות בשוגג או ניסיון חלקי של התאמת הרשימה להקשרה. הערות אחרות נוספו לרשימה בבמ' כו בשלב מאוחר יותר, למשל פס' 8–11 (ראו למשל קינן [לעיל הערה 23], עמ' 335).
- 26 כך סברו כמה חוקרים, למשל בד [לעיל הערה 22], עמ' 288; T.R. Ashley, *Numbers* (NICOT), Grand Rapids, Michigan 1993, p. 531; B.A. Levine, *Numbers 21–36* (AB), New York 2000, p. 329. דיון מקיף על היחס שבין הרשימות בבר' מו ובבמ' כו הבאתי בעבודת הדוקטור שלי: 'מקורות ומסורות מבנה

כלל השמות ברשימה בבמ' כו גם הפרטים על אודות צאצאי מנשה ואפרים הועתקו אליה מן הרשימה הגנאולוגית שבבר' מו.

ראיה נוספת אפשר להביא מן המשפט 'ומכיר הוליד את גלעד', המופיע ברשימת משפחות מנשה בבמ' כו (פס' 29) וביתרה בתרגום השבעים לבראשית מו. בכל הפרק אין מופיע הפועל יל"ד, אלא בכתוב זה וכן שלוש פעמים בקטע משני שנוסף למפקד של בני לוי בשלב מאוחר (פס' 58–61).²⁷ כלומר, בתיאור המפקד בבמ' כו בניסוחו המקורי לא נקט הפועל יל"ד, אלא בפסוק 29 בלבד. קשה להסביר מדוע מחברו של תיאור המפקד בבמ' כו שינה מניסוחו הרגיל דווקא בנקודה זו, אלא אם כן הוא נשען על בר' מו, שנכלל בו הקטע על צאצאי מנשה, המשתקף בתרגום השבעים, ובו מצוי המשפט 'ומכיר הוליד את גלעד'.²⁸ משפט זה נותר, מכיוון שמחבר תיאור המפקד בבמ' כו, כאמור, לא עשה עבודתו באופן מושלם ולא עיבד את כל החומר שנטל מבר' מו בעקיבות ובשיטיות.

בחנית סבירותן של שתי האפשרויות להסברת היחס שבין המצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו ובין רשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו שנעשתה לעיל מעלה אפוא כי עדיפה האפשרות שברשימה בבר' מו 8–27 נפרטו מתחילה 75 שמות ורק בשלב מאוחר נגרעו חמשת צאצאי מנשה ואפרים מן הרשימה. לא סביר שטיבו של הקשר הספרותי שבין שתי הרשימות בכללן שונה מטיבו של הקשר הספרותי בין המצע העברי המשתקף ביתרה בתרגום השבעים לבר' מו ובין רשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו. כמו כן קשה להניח כי מקורה של היתרה הוא בבמ' כו, משום שיש ביתרה מידע שאינו מופיע ברשימה בבמ' כו. מנגד, האפשרות שהמצע העברי של היתרה מקורי ושהוא המקור לרשימת משפחות מנשה ואפרים בבמ' כו וכן לציון הפילגש הארמייה ברשימת היחס בספר דברי הימים היא אפשרות פשוטה יותר ולפיכך גם סבירה יותר. הצעה זו נתמכת גם מהופעתו החריגה של המשפט 'ומכיר הוליד את גלעד' בבמ' כו, משום שמקורו כפי הנראה במצע העברי של היתרה בתרגום השבעים לבר' מו. יש להסיק אפוא שבנוסח המקורי של בר' מו פורטו צאצאי מנשה ואפרים, והמניין הכללי היה 75.²⁹ בשדה ביקורת הנוסח אמנם משמש הכלל שהגרסה הקצרה עדיפה (*lectio brevior potior*).

ועריכה בתורה: תיאור ההכנות לכניסה לארץ בערבות מואב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז, עמ' 21–37.

27 במשניות של הקטע אפשר להיווכח מן העובדה שאין זו רשימת משפחות, כי אם גנאולוגיה של קהת, והיא חורגת מן ההקשר. בכך הכירו רבים, למשל, H. Holzinger, *Numeri* (KHC), Tübingen und Leipzig 1903, p. 135; גריי (לעיל הערה 14), עמ' 395. יוצא מן הכלל הוא ולהאזון (לעיל הערה 23), עמ' 182–183. ראו על כך עוד בעבודת הדוקטור שלי (לעיל הערה 26), עמ' 32–36.

28 בבר' מו 8–27 בא הפועל יל"ד כמה פעמים (פס' 15, 18, 20, 22, 25, 27 ולפי השחזור עוד כמה פעמים במצע העברי של תרגום השבעים בפס' 20).

29 ראוי לציין כי בנוסח המסורה סיכום צאצאי רחל בפס' כב הוא 14 ואילו בתרגום השבעים – 18. המניין בנוסח המסורה מתאים לפירוט הצאצאים, אך המניין לפי תרגום השבעים היה צריך להיות 19. קשה לדעת מאין נבעה טעות זו.

'כלל' זה מבוסס על ההנחה כי 'המעתיקים בעולם העתיק נטו יותר להוסיף פרטים מאשר לגרוע'³⁰ והיה אפשר לצפות כי הנוסח הקצר, שאינו כולל את היתרה, ייחשב למקורי. ואולם במקרה זה, מול הכלל שהגרסה הקצרה עדיפה עומד הכלל שהנוסח הקשה הוא העדיף (*lectio difficilior praeferenda*)³¹, שהרי היתרה קשה מבחינה כרונולוגית (כפי שהובא לעיל, וראו עוד להלן). כמו כן הסימנים המעידים שהכתובים בבמ' כו ובדה"א ז 14 תלויים במצע העברי המשתקף ביתרה שבתרגום השבעים לבר' מז וכן סבירותו הנמוכה של התהליך שהיה עשוי להביא ליצירתה של היתרה באופן משני, כל אלה מצביעים על פשטותה היחסית ועל יתרונותיה של האפשרות שהמצע העברי של היתרה שבתרגום השבעים לבר' מז אכן מקורי. מכאן נובע כי ברשימה המקורית בבר' מז באו מתחילה 75 שמות, וזו כנראה הייתה הגרסה גם בשמ' א 5.³²

ג

מאחר שהמניין 75 בבר' מז 27 ובשמ' א 5 וכן המצע העברי המשתקף ביתרה בתרגום השבעים לבר' מז, המפרט את שמותיהם של חמשת צאצאי מנשה ואפרים הם, כאמור, מקוריים, יש לשאול מה היה המניע לשינוי המניין ל-70 ולמחיקת חמישה שמות מן הרשימה שבבר' מז. נראה כי המניע לכך היה פרשני. לפי הגרסה המקורית בבר' מז ובשמ' א 5, שעם משפחתו של יעקב בזמן הירידה למצרים נמנו 75, נפש יש אִי־התאמה בין כתובים אלו ובין דב' י 22 הגורס 'בשבעים נפש ירדו אבתיך מצרימה'. יש מקום אפוא לשער כי הסופר שגרע את חמשת השמות עשה זאת כדי להתאים את הכתובים שבבראשית ובשמות לנאמר בספר דברים.

30 ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תש"ן, עמ' 232 וראו שם עוד על הכלל ומגבלותיו וכן הפניות לספרות נוספת.

31 ראו על כלל זה ומגבלותיו אצל טוב (לעיל הערה 30), עמ' 228–229 ושם הפניות לספרות נוספת.

32 בבר' מז 26–27 נחלקים צאצאי יעקב לשניים: היורדים למצרים 'כל נפש ששים ושש' וצאצאי יוסף שכבר היו במצרים. כאמור הרשימה במקורה לא הייתה קשורה בסיפור הירידה למצרים, ולפיכך יש לראות בקטע זה תוספת שנוספה לרשימה בהקשרה הנוכחי. ואולם באשר להערה על צאצאי יוסף בתחילת פס' 27 מתגלה הבדל בין עדי הנוסח: בנוסח המסורה – 'ובני יוסף אשר ילד לו במצרים נפש שנים'; ובתרגום השבעים משתקף הנוסח 'ובני יוסף אשר יולדו לו בארץ מצרים נפש תשע'. המעבד, שמחק את צאצאי מנשה ואפרים מן הרשימה ותיקן את המניין הכללי ל-70 כפי שבא בנוסח המסורה, הטביע אפוא את חותמו אף על ההערה על בני יוסף בתחילת פס' 27 בשינוי המניין שם ל'שניים'. לפי נוסח המסורה אכן נזכרו בגוף הרשימה רק שני בנים ליוסף, אולם לפי הנוסח המשתקף בתרגום השבעים ליוסף נזכרו שבעה צאצאים. קרוב לוודאי שטעות זו קשורה בכך שההפרש בין המניין הכולל (75) ובין מניין היורדים למצרים (66) הוא 9. הסוברים שהמניין 70 מקורי וצאצאי מנשה ואפרים נוספו לרשימה באופן משני יתקשו להסביר כיצד נוצרה הטעות בחשבון בני יוסף בתרגום השבעים, שהרי המוסיף ידע כמה פרטים הוסיף. ראו למשל צפור (לעיל הערה 5), עמ' 65 והשוו לוויברס (לעיל הערה 12), עמ' 748. אך לפי ההנחה שהמניין 75 מקורי, טעות זו מובנת יותר. נראה כי משלב הרשימה מנה את היורדים למצרים והגיע ל-66 (32 בני לאה, 16 בני זלפה, 11 – בנימין ובניו ו-7 בני בלהה), ומכיוון שידע שרק את בני יוסף לא מנה הפחית 66 מ-75 ולפיכך סבר כי בני יוסף הם תשע נפשות. אילו היה המשלב פועל בדרך אחרת ומונה את בני יוסף תחילה ורק לאחר מכן מפחית אותם מן המניין הכללי, לא היה מגיע ל-66 כי אם ל-67, משום שיוסף וצאצאיו הם שמונה.

ואולם, מלכתחילה אין הכרח לראות סתירה בין המקורות האלה, המוסרים מספרים שונים. אפשר להבין שהכתוב בדב' י 22 מוסר מספר עגול, ואילו המקורות בבראשית ובשמות מדייקים ומפרטים. תופעה דומה קיימת אף באשר למסורת על אודות מספר היוצאים מצרים. שני מקומות באה המסורת על 600,000 רגלי שיצאו מצרים (שמ' יב 37; במ' יא 21),³³ אך במפקדים המפורטים שבספר במדבר נמצא שהמניין הוא יותר מ־600,000 (במ' א 46; ב 32; כו 51). כשם שאין הכרח לראות סתירה בין המספרים המפורטים הללו ובין המסורת על המספר העגול 600,000, כך אין הכרח לתפוס שהכתוב בדב' י 22 סותר את הנאמר בבר' מו ובשמ' א 5. מחבר התורה, שכרך בחיבורו את המקור הכוהני עם ספר דברים, לא חשב ככל הנראה שבחיבורו נוצרה סתירה, בין בר' מו ובשמ' א 5 ובין דב' י 22, המחייבת התערבות מפשרת.³⁴ רק חובב מספרים דקדקן, בשלב מאוחר יותר, לא השלים עם אי־ההתאמה בין המקורות ותיקן את הכתובים בבר' מו ובשמ' א 5 כך שיתאימו למסורת שבדב' י 22: 'בשבעים נפש ירדו אבתך מצרימה'.

לתיקון שני הכתובים לא היה די במחיקת המילה 'חמש' בשני המקומות, אלא נדרשה גם מחיקה של הפסקה המפרטת את צאצאי מנשה ואפרים בבר' מו. דרך זו מורכבת יותר מן האפשרות להתאים את הכתוב בדב' י 22 לשני המקורות האחרים, אך אם מגמת המעבד הייתה רק ליצור מסורת אחידה לא ברור מדוע לא פעל בדרך פשוטה יותר. מדוע לא תיקן את הכתוב בדב' י 22 באמצעות הוספת מילה אחת בלבד, המילה 'חמש'? מדוע התאים את המסורת דווקא על ידי הפיכת המספר 75 ל־70, המחייבת גם מחיקת פסקה שלמה? ומדוע תיקן את שני הכתובים על פי הכתוב האחד ולא את האחד על פי השניים?³⁵ אין זאת אלא משום שהמתקן לא פעל מטעמים של האחדה גרדא, כי אם ממניע נוסף.

דומיניק ברתלמי הציע כי מדובר בתיקון תאולוגי הקשור בתפיסה ש־70 בני יעקב מקבילים ל־70 האומות, תפיסה שהשתרשה לדעתו בתקופת יוחנן הורקנוס. הוא טען כי התיקון המפורסם בדב' לב 8 קשור באותה מגמה. כידוע בנוסח הכתוב המקורי שם נאמר 'בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבלת עמים למספר בני אלהים' כפי שמעידים המגילה 4QDeut^a מקומראן ותרגום השבעים. סופו של הכתוב תוקן, ובמקום 'בני אלהים' נכתב 'בני ישראל' כפי שמופיע בנוסח המסורה.³⁶ ברתלמי סבר כי גם הרשימה בבר' מו עובדה מתוך מגמה דומה כדי שתתאים

33 דיון תמציתי עם סקירת מחקר, במסורת על אודות 600,000 יוצאי מצרים יש אצל ש"א ליונשטם, 'מפקד', אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 219–221.

34 השוו לפרופ (לעיל הערה 10), עמ' 122 המביא גם את הדוגמה של תקופת 400 השנה כמשך השהייה במצרים לפי בר' טו 13 לעומת 430 שנה לפי שמ' יב 40–41.

35 בדרך פשוטה זו פעלו המתקנים אשר שינו את נוסח תרגום השבעים בדב' י 22 ל־75, שינוי הבא לידי ביטוי, למשל, בכתב יד אלכסנדרינוס כפי שציינתי לעיל.

36 על הנוסחים בדב' לב 8 ועל משמעותם ראו א' רופא, האמונה במלאכים בישראל בתקופת בית ראשון לאור מסורות מקראיות, ירושלים תשל"ט, עמ' 66–68 = הג"ל, מבוא לספר דברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 219–221; E. Ulrich and F.M. Cross (eds.), *Qumran Cave 4 (IX), Deuteronomy, Joshua, Judges*, 221–219 *Kings* (DJD 14), Oxford 1995, p. 90

לרעיון שמספר בני יעקב מקביל למספר האומות, כלומר לדעתו המספר 70 היה בעל חשיבות בעיני המתקן.³⁷

ואולם נראה כי אין לקבל את הצעת ברתלמי. הוא צדק כנראה שבתיקון הכתוב בדב' לב 8 משתקפת התפיסה ש־70 בני יעקב מקבילים ל־70 האומות, אך מטרת התיקון לא הייתה הטעמת ההקבלה. המתקן, שלא רצה להותיר זכר לאמונה באלים נוספים לצדו של ה' אלוהי ישראל, אך ניצל את ההקבלה ומחק את הביטוי 'בני אלהים', הקשה מבחינה תאולוגית, והפכו לביטוי קרוב מבחינת הניסוח אך נעדר מטען המשמעות המיתי. מן התיקון בדב' לב 8 אי אפשר להביא ראיה לקיומה של תנועה בעלת מגמה תאולוגית שפעלה בזמן יוחנן הורקנוס למען השלטת ההקבלה בין בני יעקב ואומות העולם. המניע התאולוגי היה ביעור היסודות המיתיים מן המקרא,³⁸ ואין לכך כל זיקה למחיקתם של חמשת השמות מן הרשימה בבר' מו. אמנם יש ללמוד מן התיקון כי ההקבלה אכן הייתה נפוצה, ומכאן גם המסורת על אודות 70 הנפש שירדו למצרים, אולם דומה שאין להסתפק בכך לשם הסבר השינוי מ־75 נפש ל־70.

נוסף על השאלה מדוע דחה המתקן את המסורת על 75 נפש ויצר מסורת בלעדית על 70 נפש, יש לברר מדוע הוא מחק דווקא חמישה שמות אלו של צאצאי מנשה ואפרים. העובדה הטכנית, החשובה לעצמה, שצאצאי מנשה ואפרים הם הקבוצה השלמה היחידה מן הדור הרביעי והחמישי ליעקב ברשימה בבר' מו, שיש בה בדיוק חמישה שמות, יכולה לשמש רק הסבר חלקי לשאלה זו, ויש לתור אחר מניע מהותי יותר. כאמור, חוסר ההתאמה בין המספרים בכתובים השונים אינו מהווה סתירה בהכרח, ורק אופיו הדקדקני של המתקן הוביל לשינויים שעשה. דומה שאופי זה יכול להסביר גם את כיוון השינוי וגם את הבחירה בצאצאי מנשה ואפרים דווקא. נראה כי מלבד חוסר ההתאמה בין המספרים, המתקן שם לב לבעיה הכרונולוגית שהוצגה לעיל. הבעיה נוצרה עם השילוב של רשימת צאצאי יעקב בהקשר של הירידה למצרים, שהרי לפי הנחות הסיפור לא ייתכן שלבני יוסף היו צאצאים בזמן הירידה למצרים.³⁹

המתקן הדקדקן לא פעל ממניעים תאולוגיים שמחוץ לכתובים כי אם ממניעים פרשניים. כפי שטרדה את מנוחתו אי־ההתאמה המספרית בין המקורות בספר בראשית ובספר שמות ובין הכתוב בספר דברים, כך הפריע לו גם הקושי הכרונולוגי שמעוררת הרשימה בהקשרה. השמטתם של צאצאי מנשה ואפרים מן הרשימה פותרת הן את הבעיה הכרונולוגית הן את בעיית אי־ההתאמה בין הכתובים בשאלת גודלה של משפחת יעקב בזמן הירידה למצרים. כך הפכה המסורת על 70 הנפש למסורת הבלעדית בנוסח המסורה, והפסקה המפרטת את צאצאי מנשה ואפרים נעלמה מן הרשימה בבר' מו. כך גם הותאמה הרשימה להקשר הסיפורי מן הבחינה הכרונולוגית וכן להקשר הרחב יותר של התורה בכללה מבחינת הנתונים שהיא מוסרת.

37 ברתלמי (לעיל הערה 10), עמ' 302–303.

38 רופא (לעיל הערה 36), עמ' 68.

39 ברתלמי (לעיל הערה 10), עמ' 300–301. בעיה כרונולוגית זו הופכת את תרגום השבעים לנוסח הקשה, ולפיכך הוא עדיף. הבעיה נוצרה רק בשל שיבוצה של הרשימה בהקשר הסיפורי של הירידה למצרים.

ראיה שמעבד זה הונע משיקולים פרשניים-כרונולוגיים אפשר להביא מהבדל נוסף בין עדי הנוסח לרשימת היורדים למצרים בבר' מו. ברשימת צאצאי בנימין (פס' 21) מופיעים עשרה שמות. בנוסח המסורה כולם בניו של בנימין, אבל לפי תרגום השבעים לבנימין שלושה בנים, שישה נכדים ונין אחד. מבחינה כרונולוגית לפי הנחות הסיפור בעיצובו הנוכחי לא מתקבל על הדעת שלבנימין, הצעיר בבניו של יעקב, היה ניין בזמן הירידה למצרים. יוסף, אחיו הגדול של בנימין היה כבן 39 שנים במועד זה, שהרי נאמר עליו 'זיוסף בן שלוששים שנה בעמדו לפני פרעה' (בר' מא 26). וכאמור מאז ועד הירידה למצרים עברו כתשע שנים: שבע שני שבע ושנתיים רעב. לפי המסופר בנימין נולד לפחות שש שנים לאחר יוסף, שהרי יעקב מעיד לפני לבן הארמי: 'זה לי עשרים שנה בביתך עבדתך ארבע עשרה שנה בשתי בנותיך ושש שנים בצאנך' (בר' לא 41). על שש שנות עבודתו של יעקב תמורת צאנו של לבן (בר' ל 25–43) מסופר רק לאחר שמסופר על הולדת יוסף (שם 23), ואילו לידת בנימין מצוינת לאחר שמסופר על חזרת יעקב מארם לארץ כנען (בר' לה 16–18). אם יוסף היה כבן 39 שנים בזמן הירידה למצרים, הרי בנימין היה לכל היותר בן 33 שנים בשעה זו, ולא סביר שכבר היה לו ניין. עם זאת אפשרי שיהיו לו עשרה בנים, אפילו אם נניח שהייתה לו רק אישה אחת, והיא ילדה את בניה לאחר עשרה הריונות, ובוודאי בלידות מרובות עוברים או אם היו לו כמה נשים. קשה להעלות על הדעת את האפשרות שהכתוב לפי נוסח המסורה, המתאים מבחינה כרונולוגית להקשר הסיפורי, יעובד באופן היוצר קושי כרונולוגי ויהפוך לכתוב המשתקף בתרגום השבעים. אף לא נראה שיש מניע לעיבוד כזה. לפיכך נראה כי גם כאן פעלה המגמה של התאמת רשימת צאצאי יעקב להקשר הסיפורי מבחינה כרונולוגית, וכך כל צאצאי בנימין – בניו, נכדיו ונינו – הנזכרים בתרגום השבעים הפכו בנוסח המסורה לבניו הישירים.⁴⁰

הסופר האחראי לעיבוד המתגלה בנוסח המסורה בבר' מו נתקל בקשיים הכרונולוגיים העולים מן הרשימה בהקשרה ופתר אותם בשתי דרכים שונות: בהשמטת מקצת הפרטים המעוררים קשיים – צאצאי מנשה ואפרים – ובשינוי מעמדם של כמה מן הנזכרים ברשימה – צאצאי בנימין. כך התאים את הרשימה להקשר שהיא נתונה בו. השימוש בדרכים שונות לפתרון בעיות כרונולוגיות דומות מוכיח כי המעבד התחשב גם בשיקולים אחרים, כלומר גם בהתאמה לכתוב בדב' י 22, כאשר הכניס את תיקונו לרשימה.⁴¹

40 ברתלמי סבר אף הוא כי הגנאולוגיה של בנימין לפי נוסח המסורה היא תיקון לגרסה המשתקפת בתרגום השבעים וציין את הגנאולוגיות של בנימין בבמ' כו ובה"א ח כראיה שבמקורם היו הצאצאים הנזכרים בבר' מו בני כמה דורות ולא כולם בנים ישירים (ברתלמי [לעיל הערה 10], עמ' 301 ובעקבותיו, M. Harl, *La Genèse [La Bible d'Alexandrie]*, Paris 1986, p. 295). חוקרים רבים העירו שהקושי הכרונולוגי בגרסת תרגום השבעים גדול יותר מן הקושי בגרסת נוסח המסורה (למשל גונקל [לעיל הערה 15], עמ' 468; C. Westermann, *Genesis 37–50*, Minneapolis 1986 [tr. J.J. Scullion from the 1982's ed.], p. 160), אולם לא הסיקו את המסקנות המתבקשות.

41 תיקונים אלו נעשו בוודאי בטקסט הקנוני של ספר בראשית ולא במקורותיו, שהרי הם מתגלים בהבדלים שבין נוסח המסורה ובין תרגום השבעים. בעיה כרונולוגית מתעוררת אף באשר לצאצאי יהודה, לפי

לסיכום: הרשימה הגנאולוגית של יעקב ובניו, אשר לא נתחברה לצורך ההקשר הנוכחי, עברה כמה עיבודים בשלבים שונים במטרה להתאימה להקשרה החדש. השלב הראשון משתקף בתרגום השבעים, והוא כולל למשל את ציון מותם של ער ואונן (פס' 12), את הוספת דינה (פס' 15), את מניית היורדים מצרימה (פס' 26) בנפרד מיוסף וצאצאיו (פס' 27) וכן את הציונים בכותרת ובחתימה שמדובר ברשימת הבאים מצרימה (פס' 8, 27). ברם גם לאחר התאמות אלו נותרו כמה קשיים כרונולוגיים שמעורר שיבוצה של הרשימה בסיפור הירידה למצרים. מקצת הקשיים, שכנראה לא הטרידו את המשלב או שהוא לא חש בהם, באו על פתרונם בעיבוד הדקדקני המתגלה בטקסט של נוסח המסורה. בעיבוד זה נעשתה גם התאמה של המניין הכללי של הנמנים עם המסורת הבאה בדב' י 22.

בתחילה נמנו ברשימה בבר' מו 75 נפש, אולם חמישה שמות – שמות צאצאיהם של מנשה ואפרים – נמחקו ממנה משיקולים פרשניים. כך נוצרה המסורת האחידה הבאה בנוסח המסורה בדבר 70 נפש בזמן הירידה למצרים. עדויותיהם של תרגום השבעים ושל נוסח המסורה במקרה זה אינן בגדר חילופי גרסאות גרדא, אלא משתקפות בהן מהדורות שונות של הרשימה. וכמו

ההנחה שכל המסופר על קורותיו בפרק לח אירע לאחר מכירת יוסף, שעליה מסופר בפרק לו. לפי הנחה זו יהודה נשא אישה, השיא את ילדיו שנולדו ממנה, ולאחר מכן נולדו לו פרץ ורח ופך נכדים מפרץ, וכל זה ב־22 השנים שבין מכירת יוסף ובין הירידה למצרים (ראו דרייבר [לעיל הערה 15], הערה 1 עמ' 365–366). במדרש סדר עולם רבה (פרק ב, מהדורת מיליקובסקי, עמ' 221–222) מפורט חשבון השנים שלפיו ב־22 השנים שבין מכירת יוסף ובין הירידה למצרים נולדו חצרון וחמול בני פרץ. לפי החשבון שם פרץ נשא אישה כשהיה בן שבע! לכאורה אף בעיה כרונולוגית זו הייתה אמורה לעורר את המעבד שסילק את הקשיים הכרונולוגיים הנוגעים לצאצאי יוסף ובנימין. ואולם נראה כי הבעיה הכרונולוגית שמתעוררת מציונים של חצרון וחמול ברשימת היורדים למצרים אינה בולטת כמו הקושי שמתעורר מציון נכדי יוסף ובניו. ראשית, על הולדת פרץ מסופר בפרק לח, ואילו על הולדת מנשה ואפרים מסופר בפרק מא, כלומר בעיני הקורא עבר פרק זמן ארוך בין הולדת פרץ ובין הירידה למצרים, אך פרק הזמן שבין הולדת מנשה ואפרים ובין הירידה למצרים נראה לקורא כפרק זמן קצר; ושנית, ליהודה יש רק נכדים, ואילו ליוסף ולבנימין יש אף נינים. הטענה כי הקושי הכרונולוגי באשר לבני יהודה אינו בולט נתמכת מכך שהוא נזכר אצל חז"ל בסדר עולם רבה בלבד, אף על פי שההנחה שבדורות הראשונים גברים הגיעו לבגרות מינית בגיל צעיר מאוד אינה זרה לחז"ל, והם מיישמים אותה לגבי דמויות מקראיות אחרות כגון הרן, אחיתופל וצאצאיו ואחו (ראו למשל מדרש בראשית רבה לח [מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 364]; ירושלמי, יבמות י, ה [יא ע"ג] = ירושלמי, קידושין א, ב [נט ע"ג]; והסוגיה בבבלי סנהדרין סט ע"ב). יתר על כן, נראה שאת הגנאולוגיה המוכרת של בני יהודה לא היה אפשר ל'תקן' כפי שתוקנה הגנאולוגיה של בנימין, ולפיכך נדרש פתרון אחר. כמה מחכמי ימי הביניים פתרו את הבעיה באמצעות ההנחה האלטרנטיבית שלא כל המסופר בבר' לח אירע לאחר מכירת יוסף (ראו ראב"ע ומושב זקנים [מהדורת ס' ששון, לונדון תשי"ט] לבר' לח, א), וייתכן שאף אפשרות זו הקתה את חריפות הבעיה. בספר היובלים אכן הושמטו שמותיהם של נכדי יהודה (ונכדי אשר) מרשימת היורדים מצרימה, ככל הנראה בשל בעיה כרונולוגית זו (ראו להלן בנספח).

בכמה מקרים אחרים, גם במקרה זה תרגום השבעים משקף מהדורה מוקדמת מן המהדורה המשתקפת בנוסח המסורה.⁴²

נספח

המסורת שבזמן הירידה למצרים נמנו במשפחת יעקב 75 נפשות באה בכמה מקורות עתיקים וזולת תרגום השבעים לבר' מו ולשמ' א 5, וראוי לבחון את תרומתם לסוגיה הנידונה. פילון, כאמור, הכיר את המסורת על 75 הנפשות מתרגום השבעים, והוא מצטט את שמ' א 5.⁴³ בספר מעשי השליחים בפרק ז בנאומו של סטפנוס נזכרת ירידת יעקב ומשפחתו למצרים: 'וישלח יוסף ויקרא ליעקב אביו ולכל משפחתו בשבעים וחמש נפש' (פס' 14). מתקבל על הדעת שציון זה של המסורת שבמשפחת יעקב בעת הירידה למצרים נמנו 75 נפש תלוי אף הוא בתרגום השבעים.⁴⁴ אם כן שני מקורות אלו אינם עדות עצמאית, אלא תלויים בתרגום השבעים. ואולם המסורת על 75 הנפשות אינה מוגבלת לתחום ההשפעה של תרגום השבעים ולסביבה הדוברת יוונית בלבד. היא מוכרת אף מקומראן. מניין צאצאי יעקב בזמן הירידה למצרים נזכר בשני מקומות בלבד במגילות מקומראן, ובשניהם המסורת היא 75 נפש. בשני קטעים של ספר שמות בשמ' א 5 משתקפות מסורת זו, אולם עדותם אינה זהה. במגילה 4QGen-Ex^a שההדיר ג'יימס דווילה נותרה במקום זה רק המילה 'חמש' (קטע 17, שורה 2), והיא מעידה על הנוסח 'שבעים וחמש',⁴⁵ ואילו במגילה 4QExod^b שההדיר פרנק מור קרוס הנוסח בכתוב הוא 'חמש ושבעים' (קטע 1, שורה 5).⁴⁶ דווילה הציע כי שני הנוסחים הם תיקונים בלתי תלויים של הנוסח 'שבעים',⁴⁷ אולם לפי המסקנה כי המניין לפי הנוסח המקורי בשמ' א 5 הוא 75, עדיפה הסברה שאחד מהנוסחים משקף את הגרסה המקורית. בתרגום השבעים לשמ' א 5 נמסר πεύτε καὶ ἑβδομήκοντα, היינו חמש ושבעים, ולפיכך יש לשער כי הנוסח המקורי בשמ' א 5 היה 'חמש ושבעים' כפי שמעידה גם המגילה 4QExod^b. הנוסח 'שבעים' וחמש' במגילה 4QGen-Ex^a עשוי לנבוע משגת מעתיק או מתיקון לנוסח 'שבעים'.⁴⁸

42 על תרומתה של ביקורת הנוסח לביקורת הספרותית ועל מקרים נוספים שבהם תרגום השבעים משקף מהדורה מוקדמת מן המהדורה המשתקפת בנוסח המסורה ראו אצל טוב (לעיל הערה 30), עמ' 239–263.

43 פילון (לעיל הערה 8), סעיף 199.

44 מקנייל (לעיל הערה 15), עמ' 2. הירונימוס הסביר שלוקס, מחבר מעשי השליחים, נקט את המניין שבעים וחמש, אף שידע כי הגרסה שבעים היא הנכונה, משום שיעד את חיבורו לגויים, והם הכירו את תרגום השבעים בלבד, והוא היה בשבילם מקור שאין לערער עליו. ראו הירונימוס (לעיל הערה 9), עמ' 80–81.

45 בתוך: E. Ulrich and F.M. Cross (eds.), *Qumran Cave 4 (VII), Genesis to Numbers* (DJD 12), Oxford: 1994, p. 18.

46 שם, עמ' 84.

47 שם, עמ' 19.

48 מסתבר שהנוסח הבא במגילה 4QGen-Ex^a משקף ביסודו נוסח הקרוב לנוסח המסורה משום שלאחר ציון המניין באה המילה 'ויוסף' כמו בנוסח המסורה ובשונה מתרגום השבעים שבו ההמשך המשתקף הוא 'וימת

לבר' 27 מו לא השתמר עד נוסח עברי המעיד על המניין הכללי 75. תרגום השבעים מוסר שם $\epsilon\beta\delta\omicron\mu\eta\kappa\omicron\nu\tau\alpha$ πέντε, היינו שבעים וחמש. צורה זו של כתיבת המספר מתאימה לצורת כתיבת המספרים ברשימה בכללה (פס' 15, 26) הן בנוסח המסורה הן בתרגום השבעים, ולפיכך יש להניח כי 'שבעים וחמש' הוא הנוסח המקורי בבר' 27. ייתכן כי הנוסח המשתקף במגילה 4QGen-Ex^a – בין שהוא שיבוש ובין שהוא תיקון – מושפע מן הנוסח בבר' 27. כמה חוקרים סברו שספר היובלים מעיד על היכרות עם שתי המסורות,⁴⁹ וכדרכו בכמה מקומות⁵⁰ הוא מביא את שתייהן. הם סברו שהנוסח בספר היובלים בסיכום רשימת צאצאי יעקב בזמן הירידה למצרים הוא זה:

וכל נפש יעקב הבאה מצרימה שבעים נפש ואלה הם בניו ובני בניו כולם שבעים וחמשה, וחמשה אשר מתו במצרים אשר לא נשאו נשים ובנים לא היו להם (מד 33).⁵¹

החמישה אשר מתו במצרים הם צאצאים שנוספו בספר היובלים לרשימת בני בלהה ואינם נזכרים במקרא: ארבעה בנים נוספו לזן, ועליהם נאמר 'וימתו במצרים בשנת בואם ויישאר לזן חושים לבדו' (פס' 29), ואחד – לנפתלי, ועליו מסופר 'וימת איזי במצרים אשר נולד אחרי שנת הרעב' (פס' 31).⁵² לפי הסוברים שבספר היובלים באה לביטוי המסורת על 75 הנפש המחבר יצר קבוצה שאפשר להחשיבה במניין הכולל, אך יש גם סיבות להחסיירה וכך מצא דרך שלפיה אין סתירה בין שתי המסורות – במשפחת יעקב היו 75 נפש בהגיעה מצרימה, אך חמישה מתו ללא בנים סמוך לבואם, ולפיכך יש להחסירם מן החשבון, והסיכום מגיע ל-70. ואולם סברה זו אינה מבוססת אלא על תיקון נוסח של אוגוסט דילמן, וככל הנראה אינה

יוסף וכו'. המשך זה משתקף במגילה 4QExod^b, אך בניגוד לתרגום השבעים (ולנוסח המסורה), במגילה זו נזכר יוסף בתוך רשימת בני יעקב (שורה 4). לפי השחזור של קרוס, אין במגילה זו מקום למשפט 'ויוסף היה במצרים' הבא בנוסח המסורה לאחר ציון המניין בפסוק 5 ובתרגום השבעים – לפניו. קרוס הסיק בצדק כי 'נדידת' המשפט 'ויוסף היה במצרים' בנוסח המסורה ובתרגום השבעים מעידה כי הנוסח המשתקף במגילה, שלפיו נכלל יוסף ברשימת בני יעקב והמשפט 'ויוסף היה במצרים' נעדר מן הטקסט, הוא הנוסח המקורי (שם, עמ' 85). נמצא שנוסח המגילה 4QExod^b לשמ' א' 1–5 משקף נוסח קדום אף מן הנוסח המשתקף בתרגום השבעים. מסקנה זו מחזקת את שחזור נוסח ציון המניין המקורי על פי מגילה זו ועל פי תרגום השבעים, היינו 'חמש ושבעים'.

49 למשל ברתלמי (לעיל הערה 10), עמ' 302; צפור (לעיל הערה 5), עמ' 68–69.

50 אפשר להצביע על תיאור סיום המבול בספר היובלים שבו מצוינים שני תאריכים (ה' 31–32) – אחד בא בנוסח המסורה והשני בתרגום השבעים – ראו, M. Kister, 'Notes on some new Texts from Qumran', *JJS* 44 (1993), p. 287. גם באשר לדין פירות העץ בשנה הרביעית השתמרו בספר היובלים שתי מסורות (16, 35–36) – ראו M. Kister, 'Some Aspects of Qumranic Halakhah', J. T. Barrera and L. V. Montaner (eds.), *The Madrid Qumran Congress*, II Leiden 1992, p. 585.

51 התרגום הוא משל מ' גולדמאן, בתוך הספרים החיצוניים א (מהדורת כהנא), תל אביב תרצ"ו.

52 יש לשער כי הוספת בנים לזן דווקא נבעה מן הרצון לפתור את בעיית לשון הרבים בכתוב 'ובני דן חשים' (בר' 23), וגם ר' אברהם אבן עזרא בפירושו לכתוב נקט פתרון זה. אולם לא ברור מדוע נוסף גם בן לנפתלי, הרי היה אפשר להוסיף את כולם לזן.

נמצאת אף באחד מכתבי היד של ספר היובלים.⁵³ לפי כתבי היד של ספר היובלים, למסורת על 75 הנפשות אין כל ביטוי בחיבור זה, והגרסה בכתוב בספר היובלים שהובא לעיל היא 'ואלה הם בניו ובני בניו כולם שבעים, וחמשה אשר מתו במצרים', והמילה 'וחמשה' אינה משתקפת פעמיים. אמנם בעל היובלים הוסיף לרשימה חמישה שמות שאינם נזכרים בבר' 8–27, אך הוספה זו אינה קשורה למסורות החלוקות בדבר מניין הנפשות במשפחת יעקב בזמן הירידה מצרימה.

חמשת הצאצאים הנזכרים ברשימה בספר היובלים, אך לא במקרא, נוספו כדי למלא את מקומם של חמישה אחרים הנזכרים במקרא, אך נעדרים מן הרשימה בספר היובלים: דינה (בר' 15 מו), חצרון וחמול נכדי יהודה (בר' 12 מו), חבר ומלכיאל נכדי אשר (בר' 17 מו). שמה של דינה נעדר מן הרשימה משום שלפי הסיפור של ספר היובלים היא כבר לא הייתה בין החיים (לד 15), ואילו חצרון וחמול בני פרץ עדיין לא נולדו כנראה, לפי הכרונולוגיה של ספר היובלים. מחבר ספר היובלים מספר שפרץ וזרח נולדו 'בשנת שבע לשבוע הזה השני' (מא 21), ועל הגעת משפחת יעקב מצרימה נאמר: 'ויבא ישראל ארצה מצרים ... בשנת שתים לשבוע השלישי' (מא 1). לפי ציונים כרונולוגיים אלו פרץ היה בן שנתיים לערך בזמן הירידה למצרים, ולפיכך כנראה לא הזכיר בעל היובלים את בניו ברשימת הבאים מצרימה. יש להניח שהעדר שמם של נכדי אשר מן הרשימה בספר היובלים נובע מסיבה דומה, ואף הם לדעת בעל היובלים עדיין לא נולדו בשעת הירידה למצרים. סיוע לכך יש למצוא בהטעמה החוזרת בספר היובלים על 'בניו ובני בניו' (מד 7, 33) של יעקב. מכאן, שברשימה נזכרים בניו של יעקב וגם נכדיו, אך לא בניו.

באמצעות הוספת חמישה צאצאים לבלהה, שאינם נזכרים במקרא, הצליח בעל היובלים למלא את חסרונם של חמישה צאצאים ולהשלים את החשבון ל-70. על חמישה צאצאים אלו סיפר שמתו ללא בנים, ככל הנראה משום שאין משפחות על שמם בבמ' כו. נמצא כי מחבר ספר היובלים הוסיף חמישה שמות כנגד החסרה של חמישה שמות המופיעים ברשימה בבר' כו, והמניין שלו היה 70 ולא 75. ואולם לפי התיקון של גרסת ספר היובלים שהיו 75 בזמן הירידה למצרים יקשה מדוע נזכרים ברשימה בספר היובלים 70 שמות בלבד. יש להסיק אפוא כי בספר היובלים המסורת על 75 הנפשות אינה נזכרת ואי אפשר למצוא בו שילוב של המסורות על גודלה של משפחת יעקב בזמן הירידה למצרים. יצירת הקבוצה החדשה של חמשת צאצאי בלהה שאינם במקרא לא נבעה אלא מאילוצים פנימיים של מחבר ספר היובלים – אילוצים הקשורים בפרטי הסיפור שלו ובשיקולים כרונולוגיים שהיה רגיש אליהם.

53 ראו A. Dillmann, "meshafe kufale" sive Liber Jubilaeorum, 1859 p. 152; J.C. Vanderkam, *The Book of Jubilees, A Critical Text*, Louvain 1989, p. 233; idem, *The Book of Jubilees*, Louvain 1989, p. 294. אני מודה לד"ר מיכאל סיגל על סיועו בעניין זה.

